

دانشگاه فرهنگیان

فصلنامه علمی تخصصی

پژوهش در آموزش مطالعات اجتماعی

دوره پنجم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۲

بررسی وضعیت پژوهش‌های تطبیقی در حوزه مطالعات اجتماعی در ایران

جمشید میرزایی^۱

ارسال: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴

چکیده

یکی از مهم‌ترین نکات در طراحی و اجرای هر پژوهشی، انتخاب روش مناسب و متناسب با موضوع و اهداف پژوهش و قابلیت اجرایی آن روش است. حال آیا می‌توان واحدهای انسانی و واقعیت‌های اجتماعی (جوامع، فرآورده‌های ادبی و انسانی، سبک‌های هنری، قواعد اخلاقی و حقوقی و...) را به شکل تطبیقی بررسی کرد؟ فرآورده‌های انسانی و اجتماعی نه آن‌چنان شبیه هم هستند که نتوان ویژگی‌های خاصی برای هر کدام قائل شد و نه آن‌چنان یگانه هستند که نشود جنبه‌های مشترکی بین آن‌ها کشف کرد. مسئله‌مندی پژوهش حاضر این است که در چه مواردی و چگونه می‌توان روش تطبیقی را به کار بست و وضعیت پژوهش‌های صورت گرفته با روش‌شناسی تطبیقی (تطبیق پژوهی) در حوزه مطالعات اجتماعی در ایران چگونه است؟ پژوهش حاضر پژوهشی توصیفی-تحلیلی است که برحسب هدف جزء پژوهش‌های کاربردی و بنا به ماهیت داده‌های آن، در دسته تحقیقات کمی و برحسب روش گردآوری داده‌ها جزء روش‌های اسنادی قرار می‌گیرد. جامعه آماری این پژوهش کلیه مجلات با برچسب «علمی-پژوهشی» است. (۵۱۶۱ مقاله علمی-پژوهشی) یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بیشترین تحقیقات مبتنی بر روش‌شناسی تطبیقی به ترتیب فراوانی مربوط به: ۱. «ادبیات و زبان‌ها»، ۲. «حقوق»، ۳. «علوم دینی»، ۴. «هنر»، ۵. «مطالعات اجتماعی» و... می‌باشد. همچنین در حوزه مطالعات اجتماعی ایران بیشترین مجلات علمی-پژوهشی که حاصل این‌گونه پژوهش‌ها را منتشر کرده‌اند به ترتیب عبارت‌اند از: فصلنامه‌های ۱. «زن در فرهنگ و هنر»، ۲. «مجله جامعه‌شناسی ایران»، ۳. علوم اجتماعی (دانشگاه علامه طباطبایی)، «زن در توسعه و سیاست» و «مطالعات فرهنگ-ارتباطات».

واژگان کلیدی: تحقیق تطبیقی، روش تطبیقی، روش مقایسه‌ای، تطبیق پژوهی، مطالعات اجتماعی.

۱. دکتری جامعه‌شناسی (گرایش بررسی مسائل اجتماعی)، مدرس گروه علوم اجتماعی پردیس زینبیه پیشوا دانشگاه

۱. مقدمه

یکی از مهم‌ترین و بنیادی‌ترین نکات در طراحی و اجرای هر پژوهشی، انتخاب روش تحقیق متناسب با موضوع و اهداف پژوهش و نیز قابلیت اجرایی آن روش است. چه بسا انتخاب نامناسب روش پژوهش، علی‌رغم زحمات فراوان، محقق یا محققین را به هدف نهایی خود نرساند و چه بسا منتج به خروجی و نتایج مبهم و غلط شود. عطف به این موضوع در اینجا می‌خواهیم به معرفی روش تحقیق تطبیقی^۱ یا پژوهش مقایسه‌ای به‌عنوان یک روش مفید و با قابلیت کاربردی فراوان در حوزه مطالعات اجتماعی ایران بپردازیم. اجمالاً می‌توان گفت که «روش تطبیقی مبتنی بر مقایسه برای فهم مشابهت‌ها و تفاوت‌های میان واحدهاست و یکی از قدیمی‌ترین روش‌ها در اندیشه اجتماعی و علوم اجتماعی است.» (غفاری: ۱۳۸۸) و (ایمان ۱۳۹۷: ۱۵۳) با این مقدمه کوتاه می‌خواهیم به موضوع اصلی خود یعنی بررسی و واکاوی روش تحقیق تطبیقی و نیز تحلیل و صورت‌بندی وضعیت تحقیقات تطبیقی و مطالعات مقایسه‌ای (تطبیق پژوهی) صورت گرفته در جامعه علمی و پژوهشی مطالعات اجتماعی ایران بپردازیم. در واقع می‌خواهیم بدانیم که ماهیت روش تحقیق تطبیقی چیست، انواع آن کدامند، چگونه می‌توان آن را به کار بست و میزان استقبال و استفاده پژوهشگران و دانشوران حوزه پهناور مطالعات اجتماعی ایران از این رویکرد پژوهش چگونه بوده است؟

۲. بیان مسئله و ضرورت و اهمیت پژوهش

به‌راستی واحدهای انسانی و واقعیت‌های اجتماعی نظیر جوامع، تحولات اجتماعی، فرآورده‌های ادبی و انسانی، گروه‌های اجتماعی، سازمان‌ها و نهادها، نظام‌های آموزشی، سبک‌های هنری، قواعد اخلاقی و حقوقی و... چگونه هستند؟ آیا می‌توان آن‌ها را به شکل مقایسه‌ای و تطبیقی بررسی کرد؟ واحدهای انسانی و واقعیت‌های اجتماعی نه آن‌چنان همسان و شبیه هم هستند که نتوان ویژگی‌های خاص و متمایزی برای هر کدام قائل شد و نتوان ابعاد و وجوه متفاوتی بین آن‌ها کشف کرد و نیز نه آن‌چنان خاص و منفرد و یگانه هستند که نشود ابعاد و وجوه و جنبه‌های مشترکی بین آن‌ها کشف کرد. راز واقعیت‌های اجتماعی در جوامع مختلف همین داشتن همزمان اشتراک‌ها و افتراق‌هاست. اینجاست که تحلیل تطبیقی برجسته می‌شود. این تعاریف «نشان‌دهنده درک ما از سنت‌هایی چون

رشته‌های انسان‌شناسی (تحلیل بین فرهنگی)^۱، جامعه‌شناسی (تحلیل بین جامعه‌ای)^۲، علم سیاسی (تحلیل بین‌کشوری)^۳، تاریخ (تاریخی - تطبیقی)^۴ و روانشناسی (تحلیل روانشناسی تطبیقی)^۵ است که تکامل یافته است. «(Smelser, 2003: 645) به‌طور اجمالی در حوزه مطالعات اجتماعی، تحقیق تطبیقی را می‌توان تحقیقی تعریف کرد که به‌صورت نظام‌مند کوشش می‌کند با ارائه مدارک و مستندات تجربی، واقعیت‌های اجتماعی را با یکدیگر مقایسه کند. لیندا هانت‌رایس معتقد است «تکثر رویکردها در بین و درون رشته‌های گوناگون علمی، ضرورت توجه به تحقیق تطبیقی را بیشتر کرده است.» (Hantrais, 2009: 36) همچنین هرکدام از روش‌ها و تکنیک‌های تحقیق، ضعف و قوت خود را دارند و هرکدام برای موضوع تحقیقی، بیشتر به درد می‌خورند اما «روش تطبیقی به یک معنا از بقیه بنیادی‌تر است.» (لیتل، ۱۳۸۶: ۲۹۹)

با توجه مواردی که گفته شد و عطف به اینکه «هر نوع توصیف و تبیینی، تطبیقی است» (Smelser, 2003: 644) مسئله‌مندی پژوهش حاضر این است که برخی ابهامات و ناشناخته‌ها و معضلات شناختی و تبیینی در حوزه روش تحقیق تطبیقی و نیز وضعیت استفاده از این روش در تحقیقات مطالعات اجتماعی در ایران را مورد مطالعه و واکاوی قرار دهد. به تعبیر دیگر مسئله اصلی و «پرسش کانونی»^۶ پژوهش حاضر این است که در چه مواردی و چگونه می‌توان روش تطبیقی را به کار برد و صورت‌بندی پژوهش‌های انجام شده با روش تطبیقی (تطبیق پژوهی) در حوزه مطالعات اجتماعی در ایران چگونه است؟

۳. چیسستی رویکرد و روش تطبیقی (جایگزین چارچوب نظری و مفهومی

پژوهش)

۳-۱. روش تطبیقی حد واسط اثبات‌گرایی رادیکال و نسبی‌گرایی افراطی

روش تطبیقی در اصل «روشی نواز تفکر»^۷ است و نه صرفاً به‌کارگیری مجموعه‌ای از تکنیک‌های متفاوت. (فراگینا و دمینگ، ۲۰۲۲: ۲) به‌عبارت‌دیگر «تحقیق تطبیقی، بیشتر

1. cross-cultural analysis
2. cross-societal
3. cross-national
4. comparative history
5. comparative psychology
6. focal questions
7. a new way of thinking

یک دیدگاه یا جهت گیری است تا یک تکنیک جداگانه. «(ایمان، ۱۵۳) در این دیدگاه و جهت گیری، محقق به دنبال بررسی واقعیات اجتماعی است و این واقعیات نه آن قدر خاص بودگی دارند و نیز نه آن قدر یگانه و تکینه می بیند که نتوان وجوه اشتراکی بین آنان یافت (نظیر آنچه نسبی گرایان^۱، ذهنیت گرایان^۲ و پست مدرنیست ها^۳ مدعی آن هستند که هیچ معیار و شاخص فرافرهنگی^۴ برای تو صیف و تبیین وجود ندارد) و نه آن قدر یکسان و همانند هستند که نتوان وجوه افتراقی بین آنان یافت (نظیر آنچه طبیعت گرایان^۵، اثبات گرایان^۶ و عینیت گرایان^۷ مدعی آن هستند و به نوعی به وحدت روش شناختی قائل هستند). در واقع همان طور که اسلمر (2003) می گوید، روش شناسی تطبیقی حدوا سط اثبات گرایی رادیکال (بی توجهی به زمینه های تطبیق و مقایسه) و نسبی گرایی افراطی (قائلان به تکثر بافتارها و اینکه هیچ چیز قابل مقایسه ای وجود ندارد) است.

۲-۳. پژوهش های تطبیقی و سنت کمی و کیفی

روش شناسان حوزه مطالعات تطبیقی تقسیم بندی های متنوعی از انواع تحقیق تطبیقی ارائه کرده اند. برای نمونه: تحقیق تطبیقی کمی^۸ / تحقیق تطبیقی کیفی^۹؛ متغیر محوری^{۱۰} / مورد محوری^{۱۱}؛ فرایند محوری / واریانس محوری، تحلیل آماری / تحلیل منطقی، مطالعه N بزرگ (کثرت آزمودنی ها) / مطالعه N کوچک (قلت آزمودنی ها) و... (طالبان، ۱۳۸۷: ۴۰) و (طالبان، ۱۳۸۴: ۱۲۵ و ۱۲۴) ولی عموماً تأکید بر این است که «بارزترین وجه علوم اجتماعی تطبیقی، شکاف عظیمی است که بین کارهای کمی و کیفی وجود دارد.» (Neuman, 1997: 384 به نقل از ایمان، ۱۳۹۷: ۱۴۰) به طوری که امروزه مطالعه تطبیقی در قالب های مطالعه تطبیقی کمی متغیر محور و مطالعه تطبیقی کیفی مورد محور دنبال می شود... مطالعه تطبیقی کمی متغیر محور و با موارد زیاد (N بزرگ) و مطالعه تطبیقی

-
1. Relativists
  2. Subjectivists
  3. Postmodernists
  4. eta cultural
  5. Naturalists
  6. Positivists
  7. Objectivists
  8. Quantitative comparative research
  9. Qualitative comparative research
  10. Variable oriented
  11. Cases oriented

کیفی مورد محور و با موارد محدود (N کوچک) سروکار دارند. (غفاری، ۱۳۸۸: ۷۹ و ۷۸). خلاصه مطالب فوق را می‌توان در جدول بازنمایی کرد.

تقسیم‌بندی‌های روش‌شناسان حوزه مطالعات تطبیقی از انواع تحقیق تطبیقی

عناوین تحقیق کمی	عناوین تحقیق کیفی
تحقیق تطبیقی کمی	تحقیق تطبیقی کیفی
متغیر محوری	موردمحوری
واریانس محوری	فرایندمحوری
تحلیل آماری	تحلیل منطقی
مطالعه N بزرگ (کثرت آزمودنی‌ها)	مطالعه N کوچک (قلت آزمودنی‌ها)

منبع: استخراج از (طالبان، ۱۳۸۴: ۱۲۵ و ۱۲۴)، (طالبان، ۱۳۸۷: ۴۱)، (غفاری، ۱۳۸۸: ۷۸ و ۷۹) و (ایمان، ۱۳۹۷: ۱۴۰)

در ادامه به بررسی این دو سنت می‌پردازیم: در تحقیقات تطبیقی کیفی (موردمحور) همان‌طور که از عنوان و فلسفه وجودی آن برمی‌آید، پژوهشگر به دنبال ژرفانگری، تفصیل بیشتر، توصیف تفصیلی و فرجه و تشریح عمیق فرایندهای اجتماعی مؤثر بر پدیده مورد مطالعه است. در اینجا تمرکز لنز محقق بر موضوع و مورد مطالعه بیشتر شده و ضمن کاستن از پهنه میدان و گستره جغرافیایی پدیده‌های مورد بررسی، بر عمق و لایه‌های زیرین و ناپیدای پدیده‌های مورد مطالعه تأکید می‌شود و به تعبیری ژرفانگری بر پهنانگری ارجحیت می‌یابد. کالین بک^۱ (2016) معتقد است که رسمیت یافتن روش‌شناسی تطبیقی موردی، ظاهراً اجماع فزاینده و پذیرش بین‌رشته‌ای حول مجموعه‌ای از بهترین کارها را نشان داده است. منظور بک این است که وقتی روش‌شناسی تطبیقی کیفی مورد محور در مجامع علمی و تحقیقاتی و مراکز دانشگاهی و پژوهشگاهی رسمیت و مقبولیت پیدا کرد، به دنبال آن توافق و اتفاق نظر قابل توجهی در رشته‌های متعدد علوم انسانی در استفاده از این رویکرد پژوهشی ایجاد شد. در ادامه باید گفت که «روش تطبیقی عمدتاً مورد محور و فن نمونه‌های کوچکی است که معمولاً وقتی به کار گرفته می‌شود که موارد نسبتاً محدود و کم‌اند و پژوهشگر دانش معتنا بهی در باره هر مورد دارد». (غفاری، ۱۳۸۸: ۱۰۵-۱۰۴)

مشخصاً مطالعه و بررسی موضوعاتی نظیر انقلابات سیاسی و اجتماعی، نظام‌های آموزشی، سبک‌های زندگی، قوانین حقوقی، سبک‌های ادبی و هنری و... در تعداد معدودی از موارد

1. Colin. J Beck

مثلاً سه تا پنج کشور و جامعه یا واحد اجتماعی می‌تواند مثال‌ها و مصادیقی از تحقیق تطبیقی کیفی مورد محور باشد. یکی از صاحب‌نظران روش‌شناسی تطبیقی در این راستا می‌گوید: «تحلیل نظام‌مند تعداد معدودی از موارد» هدف پژوهشگر است. (Collier, 1993: 105) ماهیت روش‌شناسی تطبیقی از نوع کیفی ایجاب می‌کند که به بررسی منظم و هدفمند چند مورد خاص (بین ۳ تا ۵ پدیده) در دستور کار و در طرح تحقیق پژوهشگر قرار بگیرد؛ یعنی با توجه به حساسیت بافت‌ها و متن‌ها و زمینه‌های تفریدی جوامع مورد مطالعه، منابع و تجارب تاریخی و اجتماعی و نیز شرایط خاص محلی و موقعیت خاص تاریخی، سیاسی و اجتماعی جهان‌های این سه تا پنج جامعه، ایجاب می‌کند که تحقیق تطبیقی در سنت کیفی و با موارد معدود یعنی N کوچک انجام شود. ماهونی معتقد است «مطالعات موردی می‌توانند کمک کار خوبی برای پژوهش‌های تطبیقی باشند.» (Mahoney, 2000) مثلاً در بررسی تطبیقی نظام آموزشی ایران، فنلاند و کره جنوبی بر روی مواردی نظیر سیاست‌گذاری آموزشی، کیفیت متون درسی، الگوها و روش‌های تربیت معلم، نحوه ارزشیابی و... در این سه جامعه تمرکز شود؛ چرا در رویکرد تطبیقی مورد محور تمرکز عمیق محقق بر روی چند مورد محدود و مشخص است. همچنین باید افزود که صاحب‌نظران روش‌شناسی از انواع استراتژی پژوهشی نظیر استراتژی استقرایی، قیاسی، استقهامی و... یاد می‌کنند. مشخصاً در مورد استراتژی پژوهشی در رویکرد تطبیقی باید گفت که «مطالعات تطبیقی در سنت کیفی مبتنی بر استراتژی استقرایی هستند.» (غفاری، ۱۳۸۸: ۱۱۱) نهایتاً اینکه با توجه «کمتر شناخته شدن، عدم آشنایی با روش‌های تطبیقی کیفی در ایران و قلت کتب و پایان‌نامه‌های مرتبط با این روش» (کوثری ۱۳۸۶: ۱۴۴-۱۴۵) ضرورت مضاعفی بر استفاده از این روش در پژوهش‌های علوم انسانی وجود دارد.

اما تحقیق تطبیقی کمی رویکردی متفاوت‌تر از سنت تطبیقی کیفی است. «پژوهش تطبیقی کمی یا تحلیل بین‌کشوری، واحد تحلیل و سطح تحلیل آن نوعاً کشور و جهان و یا منطقه است.» (طالبان ۱۳۸۵: ۱۱۶) رشد و تحول امکانات الکترونیکی و رایانه‌ای برای جابجایی، نگهداری و تبدیل داده‌ها، گسترش مؤسسات جهانی و بین‌المللی فراهم‌کننده آمارها و مجری پیمایش‌های جهانی و منطقه‌ای، تقویت و توسعه بانک‌های اطلاعاتی که مقادیر فراوانی اطلاعات از شاخص‌های اقتصادی (رشد اقتصادی، بیکاری، تورم، تولید ناخالص ملی و داخلی، درآمد سرانه و...)، سیاسی (میزان مشارکت در انتخابات، نرخ اعتماد

به سیاستمداران و دولت‌ها و...) و اجتماعی (نرخ سواد، نرخ دسترس‌یابی به آب آشامیدنی سالم، نرخ دسترسی به پزشک و متخصص، سن امید به زندگی و...) از کشورهای مختلف فراهم کردند، در تقویت و توسعه و کاربرد روزافزون رویکرد تطبیقی کمی بسیار تأثیر داشته است. «پژوهش تطبیقی کمی در واقع بازگشت به استراتژی تحلیلی است که اسلاف جامعه‌شناسی آن را مرجح می‌دانستند و فراهم آورنده روش مفید و توانمند برای تولید آزمون و بسط تئوری‌های جامعه‌شناسی است.» (طالبان، ۱۳۸۵: ۱۱۷)

در این رویکرد پژوهشگران نگاه کلان دارند و بیشتر قصد نظریه‌آزمایی دارند. لذا به دنبال روایت‌های کلان، دارای قابلیت تعمیم بالا و تعداد زیادی آزمودنی (واحدهای اجتماعی) و... هستند. «هدف اصلی روش‌های تطبیقی کمی، آزمون تئوری‌های کلان اجتماعی و دست‌یابی به گزاره‌های عام‌تر در خصوص واحدهای کلان اجتماعی است.» (طالبان ۱۳۸۴: ۴۱) هرچه تعداد واحدهای اجتماعی مورد مطالعه در این رویکرد بیشتر و جامعه آماری آن بزرگ‌تر باشد، پشتوانه تجربی بیشتری برای نظریه و فرضیات محقق فراهم می‌شود. مثلاً پژوهشگری که دنبال تحلیل جنبش‌های اجتماعی (نظیر جنبش کارگری) یا دست‌یابی به توسعه سیاسی یا فرایند دموکراتیزاسیون است، می‌بایست مفروضات خود را نه بر تعداد معدودی کشور و جامعه بلکه بر تعداد زیادی جامعه و کشورهای مختلف بیازماید تا از آزمون "نظریه‌آزمایی" سربلند بیرون بیاید. طبیعی است که هرچه تعداد آزمودنی‌ها در این رویکرد کم شود، قدرت و مدعای تبیینی این نظریه کاهش می‌یابد و ممکن است بلافاصله موارد نقض آن هویدا شود و در زمان کوتاهی ابطال شود. در مورد استراتژی پژوهشی هم باید گفت که «مطالعات تطبیقی در سنت کمی مبتنی بر استراتژی قیاسی هستند.» (غفاری، ۱۳۸۸: ۱۱۱) فراز پایانی تفاوت دو رویکرد تطبیقی کمی (متغیرمحور) و تطبیقی کیفی (موردمحور) را این‌گونه بیان می‌کنیم که «دلیل موجه برای اتخاذ هر یک از این روش‌ها تابعی از قلمرو پرسش‌ها و فرضیات تحقیق و دو استراتژی اصلی تحقیق تطبیقی یعنی "تفصیل بیشتر" در مقابل "تعمیم افزون‌تر" یا به عبارات دیگر "زرفانگری" در برابر "پهنانگری" است.» (طالبان، ۱۳۸۷: ۴۱)

۴. مروری بر پژوهش‌های پیشین

در اینجا به آن دسته از تحقیقاتی پرداخته می‌شود که جنبه روش‌شناختی^۱ داشته و خواسته‌اند به معرفی، بیان منطق، نقد و کاربست رویکرد تطبیقی و یا معضلات و دشواری‌های این روش بپردازند:

۱. محمدرضا طالبان (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان «تأملی بر سه مسئله روش‌شناختی در تحقیقات تطبیقی کلان» به سه معضل اصلی و اساسی در تحقیقات تطبیقی کلان پرداخته است که این سه مشکل عبارت‌اند از: مغالطه‌های محیطی و فردگرا، تورش^۲ انتخاب و مسئله درجات آزادی. از نظر وی مغالطه‌های محیطی و فردگرا از پرسش‌های نامناسب در میان سطوح تحلیل کلان و خرد به وجود می‌آیند یعنی استنتاج از یک سطح تحلیل بر اساس داده‌های یک سطح دیگر است. مشکل تورش انتخاب از انتخاب تعمدی کشورها از سوی محقق ناشی می‌شود که منجر به خطای استنباط می‌شود و مشکل درجات آزادی در تحقیقات کیفی بر این مسئله مبتنا دارد که در این نوع مطالعات، غالباً تعداد موارد تبیینی نسبت به موردهای تحت بررسی بیشتر است و نمی‌توان به واری‌های فرضیه‌ها پرداخت.

۲. غلامرضا غفاری (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «منطق پژوهش تطبیقی» معتقد است که دشوار است به تحلیلی در علوم اجتماعی بیندیشیم که تطبیقی نباشد. وی تحلیل تطبیقی را توصیف و تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های شرایط یا پیامدها در بین واحدهای اجتماعی بزرگ مقیاس مانند مناطق، ملت‌ها، جوامع و فرهنگ‌ها می‌داند. غفاری در این پژوهش به بیان منطق تحقیق تطبیقی، بررسی دیدگاه شبیه‌ترین نظام‌ها و متفاوت‌ترین نظام‌ها، روش‌های اختلاف و توافق میل، ساختار تحلیلی تبیین وابسته به مسیر، استراتژی‌های تحلیل تطبیقی، مقایسه پژوهش‌های متغیرمحور و موردمحور و... به ذکر مثال‌های فراوانی از کتب و پژوهش‌هایی می‌پردازد که در عرصه مطالعات توسعه، علوم اجتماعی، علوم سیاسی، تاریخ و... رویکرد تطبیقی به کار برده‌اند.

۳. رضا آذریان (۲۰۱۱) استاد ایرانی دانشگاه اُپسالا^۳ سوئد در تحقیقی با عنوان «توانمندی‌ها و محدودیت‌های روش تطبیقی در علوم اجتماعی»^۴ انجام داده است. هدف این پژوهش بررسی نظام‌مند برخی از راهبردهای روش‌شناختی استفاده از این روش

1. Methodological

2. Selection Bias

3. Uppsala University

4. Potentials and Limitations of Comparative Method in Social Science

تحقیق در علوم اجتماعی است؛ و به این نتیجه رسیده است که روش مقایسه‌ای یک روش تحقیق رایج با شایستگی‌هایی برجسته و با کاربرد گسترده است. وی روش‌های مختلفی که در آن پژوهش تطبیقی در نظریه اجتماعی به کار گرفته می‌شود را با توجه ویژه به مطالعات تطبیقی، فرایند تاریخی، تغییرات اجتماعی در مقیاس بزرگ و در سطح کلان تحلیل می‌کند. نهایتاً اینکه این پژوهش با بحث در مورد محدودیت‌های روش تطبیقی در ایجاد تعمیم‌های تاریخی به پایان می‌رسد.

۴. موریس آدامز و مارک ون هوک^۱ (2021) پژوهشی را به‌عنوان «روش تطبیقی در حقوق، علوم انسانی و اجتماعی»^۲ انجام داده‌اند. این دو معتقدند که در قیاس با سایر روش‌های تحقیق، روش شناسی تطبیقی در بسیاری از زمینه‌های حقوق و علوم انسانی و اجتماعی، تاکنون بسیار کم به کار رفته است. به نظر می‌رسد که در این حوزه‌های علمی، تحقیق تطبیقی صرفاً یک امتیاز نیست بلکه یک ضرورت است و پژوهش تطبیقی به‌ویژه زمانی می‌تواند بیشتر توسعه یابد که به‌عنوان یک طرح تحقیق و نه صرفاً یک روش، درک شود. این پژوهش الهام‌بخش و پیشرو راه‌هایی را بررسی می‌کند که پژوهشگران مجرب در انجام پژوهش‌های خود بتوانند بینش‌های تطبیقی کیفی و تفسیری مهمی را از علوم انسانی و اجتماعی (تاریخی، جامعه‌شناسی تطبیقی، دین تطبیقی، انسان‌شناسی تطبیقی، فلسفه تطبیقی، اقتصاد تطبیقی) به دست آورند.

۵. امانوئل فراگینا و کریستوفر دمینگ^۳ (2022) در پژوهشی با عنوان «جریان اصلی تطبیقی؛ نگاهی استفاده از روش تطبیقی در سیاست اجتماعی، جامعه‌شناسی و علوم سیاسی از دهه ۱۹۷۰ به بعد»^۴ انجام داده‌اند. یافته‌های این طرح بر اساس یک پایگاه داده اصلی است و از ۱۲۴۸۳ مقاله از مجلات پیشرو در زمینه‌های سیاست اجتماعی، علوم سیاسی و جامعه‌شناسی بررسی و استخراج شده است. این دو پژوهشگر با پیگیری کارهای پژوهشی تطبیقی کمی و کیفی منتشر شده در طول چندین دهه، متوجه شدند که روش تطبیقی در دهه ۱۹۹۰ به‌ویژه پس از انتشار نشریه JESP^۵ که تطبیقی‌ترین مجله در میان همه نشریات است، به جریان مسلط تبدیل شده است. این دو معتقدند که چرخش

1. Adams, Maurice and Van Hoecke, Mark

2. Comparative Methods in Law, Humanities and Social Sciences

3. Ferragina, Emanuele and Deeming, Christopher

4. Comparative mainstreaming? Mapping the uses of the comparative method in social policy, sociology and political science since the 1970s

5. Journal of Experimental Social Psychology

تطبیقی در سیاست اجتماعی پررنگ‌تر از جامعه‌شناسی و علوم سیاسی در این بازه زمانی بوده است و استدلال می‌کنند که روش تطبیقی در اصل «روشی نو از تفکر»^۱ است و نه صرفاً به‌کارگیری مجموعه‌ای از تکنیک‌های متفاوت.

۵. روش‌شناسی پژوهش حاضر

پژوهش حاضر پژوهشی توصیفی-تحلیلی است که برحسب هدف جزء پژوهش‌های کاربردی، و بنا به ماهیت داده‌های آن، در دسته تحقیقات کمی و برحسب روش گردآوری داده‌ها جزء روش‌های اسنادی قرار می‌گیرد. به عبارتی از یک طرف در پی توصیف و شناخت شرایط موجود (بررسی موقعیت و وضعیت تطبیق پژوهی در حیطه مطالعات اجتماعی ایران) هستیم و از طرف دیگر در پی تحلیل مفاهیم، کشف عناصر و مفاهیم اصلی، فهم و تحلیل میزان استقبال زیاد یا کم پژوهشگران حوزه‌های مختلف علمی از روش‌شناسی تطبیقی و کاربرد آن در پژوهش‌های مطالعات اجتماعی در ایران هستیم.

جامعه آماری این پژوهش کلیه مجلات و فصلنامه‌های تحقیقاتی‌ای است که از کمیسیون نشریات علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری یا حوزه‌های علمی یا دانشگاه آزاد اسلامی دارای امتیاز و برچسب «علمی-پژوهشی» هستند. با جستجو در منابع و پایگاه‌های اطلاعاتی نظیر مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نورمگز)^۲، بانک اطلاعات نشریات ایران (مگ ایران)^۳، پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۴، پایگاه استنادی علوم جهان اسلام (ISC)^۵ و بانک اطلاعات پورتال جامع علوم انسانی^۶ و با جستجوی ۲۵ کلیدواژه مختلف یعنی: «تحقیقات تطبیقی»، «مطالعات مقایسه‌ای»، «واکاوی مقایسه‌ای»، «وارسی مقایسه‌ای»، «کاوش تطبیقی»، «روش مقایسه‌ای»، «تحقیق تطبیقی»، «تبیین تطبیقی»، «روش تطبیقی»، «تبیین تطبیقی»، «پژوهش تطبیقی»، «رویکرد مقایسه‌ای»، «واکاوی تطبیقی»، «مطالعات تطبیقی»، «ارزیابی مقایسه‌ای»، «مقایسه تحلیلی»، «رویکرد تطبیقی»، «ارزیابی تطبیقی»، «مطالعه مقایسه‌ای»، «تحلیل مقایسه‌ای»، «مقایسه تطبیقی»، «تحلیل تطبیقی»، «بررسی مقایسه‌ای»، «مطالعه تطبیقی»، «بررسی تطبیقی»

1. a new way of thinking

2. www.Noormagz.ir

3. www.Magiran.ir

4. www.SID.IR

5. https://isc.ac

6. www.ensani.ir

در بیست و پنج مرحله مجزا و مستقل و محدود کردن دامنه جستجو به مقالات علمی - پژوهشی، درج در عنوان مقاله، انتخاب زبان فارسی به ۵۱۶۱ مورد مقاله علمی - پژوهشی با روش‌شناسی تطبیقی دست یافتیم (در اینجا حجم نمونه با حجم جامعه آماری یکسان است). همچنین از «روش تجزیه و تحلیل توصیفی»^۱ یا «آمار توصیفی»^۲ برای تعیین فراوانی و محاسبه در صد هر یک مواردی نظیر طبقه‌بندی و تعداد موضوعات علمی علوم انسانی، فراوانی تفکیکی نشریات و مجلات هر حوزه و فراوانی مقالات منتشر شده در هر مجله، میانگین انتشار سالانه، استفاده شده است. قلمرو موضوعی این پژوهش به یافته‌های تحقیقاتی‌ای می‌پردازد که در حوزه‌های علوم انسانی و با روش‌شناسی تطبیقی انجام شده و در نشریات و مجلات دارای برجسب علمی - پژوهشی منتشر شده است. قلمرو زمانی این پژوهش، تمرکز بر یافته‌های پژوهش‌های تطبیقی‌ای است که از ابتدای سال ۱۳۷۷ تا تاریخ ۳۰ آذر ۱۴۰۱ (زمان تدوین نهایی گزارش پژوهش حاضر) و قلمرو مکانی در این پژوهش، کشور ایران می‌باشد. نهایتاً اینکه پژوهشگر در انجام تحقیق حاضر با محدودیت‌هایی هم مواجه بوده است.

۶. یافته‌های پژوهش

۶-۱. نحوه و میزان استفاده پژوهشگران از روش‌شناسی تطبیقی

برای یافتن پاسخ این پرسش که وضعیت پژوهش‌های صورت گرفته با روش تطبیقی در حوزه مطالعات اجتماعی در ایران چگونه است به سراغ پایگاه‌ها و منابع اطلاعاتی رفتیم. با جستجو در منابع و پایگاه‌های اطلاعاتی مورداشاره و با جستجوی ۲۵ کلیدواژه مختلف، در بیست و پنج مرحله مجزا و مستقل و محدود کردن دامنه جستجو به مقالات علمی - پژوهشی، درج در عنوان مقاله و انتخاب زبان فارسی به عنوان زبان انتشار، این نتایج به دست آمد:

جدول شماره (۱): کلیدواژه‌های جستجو شده و فراوانی هر کدام

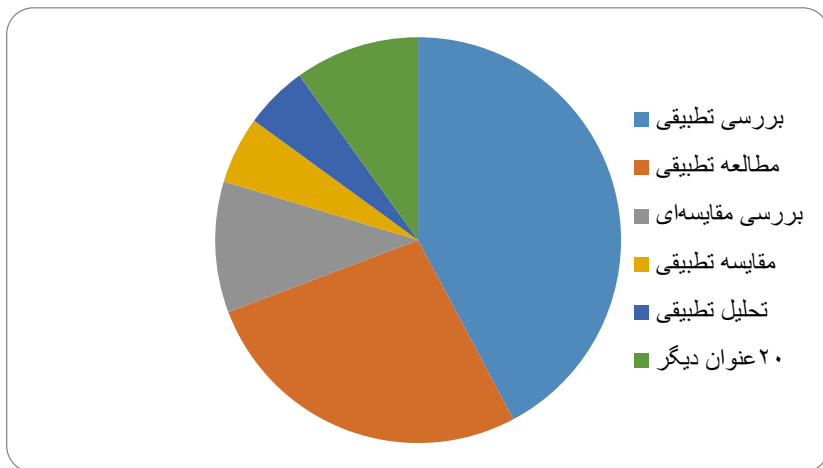
1. descriptiv analysis
2. Statistics Descriptive

درصد	فراوانی	کلیدواژه‌های جست‌وجو شده در پایگاه‌های اطلاعاتی	ردیف
٪۳/۵۴	۱	تحقیقات تطبیقی	۱
	۱	مطالعات مقایسه‌ای	۲
	۱	واکاوی مقایسه‌ای	۳
	۱	وارسی مقایسه‌ای	۴
	۲	کاوش تطبیقی	۵
	۳	روش مقایسه‌ای	۶
	۳	تحقیق تطبیقی	۷
	۴	الگوی تطبیقی	۸
	۵	روش تطبیقی	۹
	۶	تبیین تطبیقی	۱۰
	۷	پژوهش تطبیقی	۱۱
	۱۲	رویکرد مقایسه‌ای	۱۲
	۲۲	واکاوی تطبیقی	۱۳
	۲۴	مطالعات تطبیقی	۱۴
	۴۱	ارزیابی مقایسه‌ای	۱۵
	۵۰	مقایسه تحلیلی	۱۶
٪۱/۰۶	۵۵	رویکرد تطبیقی	۱۷
٪۱/۴۳	۷۴	ارزیابی تطبیقی	۱۸
٪۱/۴۹	۷۷	مطالعه مقایسه‌ای	۱۹
٪۲/۲	۱۲۴	تحلیل مقایسه‌ای	۲۰
٪۵	۲۶۰	تحلیل تطبیقی	۲۱
٪۵/۳۴	۲۷۶	مقایسه تطبیقی	۲۲
٪۱۰/۴۴	۵۳۹	بررسی مقایسه‌ای	۲۳
٪۲۷	۱۳۹۴	مطالعه تطبیقی	۲۴
٪۴۲/۲۲	۲۱۷۹	بررسی تطبیقی	۲۵
٪۱۰۰	۵۱۶۱	جمع	

منبع: (یافته‌های پژوهشگر)

همان‌طور که جدول شماره (۱) نشان می‌دهد در اینجا ما به یک یا دو و حتی سه کلیدواژه بسنده نکرده‌ایم. گرچه در حوزه تطبیقی معمولاً عبارات و اصطلاحات «روش تطبیقی»، «تحقیق تطبیقی»، «تحقیقات تطبیقی» و «پژوهش تطبیقی» معروفیت و اشتها بیشتری دارند، اما با این چهار کلیدواژه فقط ۱۶ مورد تحقیق و پژوهش شنا سایی شد و این ابتدائاً ممکن بود که محقق را دچار اشتباه کند و به استنتاج نتایج غلطی بکشد؛ یعنی در نگاه اول در کل در ۱۶ پژوهش از روش شنا سایی تطبیقی استفاده شده است. لذا پژوهشگر تلاش کرد با جست‌وجوی دیگر کلیدواژگان مشابه و معادل به نتایج بیشتری دست یابد. همان‌طور که در جدول فوق قابل مشاهده است و نیز شکل شماره (۱) نشان می‌دهد پنج کلیدواژه «بررسی تطبیقی» بیشترین استفاده و کاربرد را در بین پژوهشگران و علاقه‌مندان این روش شناختی داشته و با فراوانی ۲۱۷۹ مورد و معادل ۴۲/۲۲ درصد در صدر قرار دارد. به تعبیر بهتر حدود نیمی از پژوهش‌های صورت گرفته با روش شناختی تطبیقی از کلیدواژه «بررسی تطبیقی» در عنوان تحقیق خود استفاده کرده‌اند. در مرتبه بعد، کلیدواژه «مطالعه تطبیقی» با فراوانی ۱۳۹۴ مورد و معادل ۲۷ درصد در مرتبه دوم قرار دارد. در مراتب بعدی (سوم تا پنجم) کلیدواژگان «بررسی مقایسه‌ای»، «مقایسه تطبیقی» و «تحلیل تطبیقی» به ترتیب دارای بیشترین فراوانی یعنی ۵۳۹، ۲۷۶ و ۲۶۰ مورد (به ترتیب و معادل ۱۰/۴۴ درصد، ۵/۳۴ درصد و ۵ درصد) هستند و بیشترین کاربرد را در میان پژوهشگران تطبیقی دارند.

همان‌طور که شکل شماره (۱) نشان می‌دهد در کل در ۹۰ درصد از پژوهش‌های صورت گرفته در حوزه روش‌شناسی تطبیقی از این پنج اصطلاح پرکاربرد (بررسی تطبیقی، مطالعه تطبیقی، بررسی مقایسه‌ای، مقایسه تطبیقی و تحلیل تطبیقی) در عنوان تحقیق خود استفاده کرده‌اند و ۲۰ کلیدواژه دیگر بر روی هم فقط ۱۰ درصد از مطالعات و پژوهش‌های تطبیقی صورت گرفته را بازنمایی می‌کنند.

شکل شماره (۱)؛ سهم پنج کلیدواژه و اصطلاح پرکاربرد در عنوان مقالات نسبت به بیست اصطلاح و کلیدواژه دیگر

۲-۶. دسته‌بندی موضوعی پژوهش‌های انجام‌شده با روش‌شناسی تطبیقی

سؤال اینجاست که با توجه به طبقه‌بندی رایج در علوم انسانی (در معنی عام) و دسته‌بندی موضوعی علوم انسانی (در اینجا ۱۴ حوزه و شاخه علمی از هم تفکیک شده است)، کدام حوزه یا حوزه‌های علمی بیشتر از این نوع روش‌شناسی پژوهشی استفاده کرده‌اند؟ همان‌طور که جدول شماره (۲) نشان می‌دهد، حوزه‌های «ادبیات و زبان‌ها» حائز بیشترین فراوانی در استفاده و کاربرد پژوهشی از این روش‌شناسی تحقیقی بوده است به طوری که از مجموع جامعه آماری مورد مطالعه که ۵۱۶۱ پژوهش یا مقاله علمی-پژوهشی بوده، تعداد ۸۳۹ پژوهش یعنی معادل ۱۶/۲۵ درصد کل جامعه آماری مورد مطالعه به حوزه «ادبیات و زبان‌ها» اختصاص یافته است. پس‌از آن، حوزه «حقوق» با فراوانی ۸۰۵ پژوهش و ۱۵/۵۹ درصد از مجموع جامعه آماری مورد بررسی را به خود اختصاص داده است. پس‌از این دو حوزه علمی، حوزه «علوم دینی»^۱ با تعداد و فراوانی ۴۹۲ پژوهش (معادل ۹/۵۳ درصد از مجموع جامعه آماری مورد مطالعه) در رتبه سوم قرار دارد. پس‌از آن حوزه «هنر» با اختلاف ۴ مورد یعنی تعداد و فراوانی ۴۸۸ پژوهش و معادل ۹/۴۵ درصد از مجموع جامعه

۱. منظور از حوزه‌های علمی دینی در اینجا رشته‌ها و شاخه‌های علمی نظیر ادیان، الهیات، عرفان، علوم قرآن و حدیث، فقه و اصول و... است.

آماري موردبررسی، در رتبه چهارم قرار گرفته است. پس از آن حوزه «مطالعات اجتماعی»^۱ با تعداد و فراوانی ۴۱۹ پژوهش و معادل ۸/۱۱ درصد از مجموع جامعه آماری موردبررسی، در رتبه پنجم قرار گرفته است. پس از آن حوزه‌های «علوم سیاسی» با تعداد فراوانی ۳۱۳ پژوهش و معادل ۶ درصد، «فلسفه و کلام» با تعداد فراوانی ۳۰۷ پژوهش و معادل ۵/۹ درصد، حوزه «علوم تربیتی و روان شناسی» با تعداد فراوانی ۲۹۷ پژوهش و معادل ۵/۹۴ درصد، حوزه «علوم جغرافیایی» با تعداد فراوانی ۲۳۰ پژوهش و معادل ۴/۴۵ درصد، حوزه «علوم اقتصادی» با تعداد فراوانی ۲۱۷ پژوهش و معادل ۴/۲ درصد، حوزه «مدیریت و حسابداری» با تعداد فراوانی ۱۹۶ پژوهش و معادل ۳/۷۹ درصد، حوزه مطالعاتی و پژوهشی «مطالعات میان رشته‌ای» با تعداد فراوانی ۱۸۵ پژوهش و معادل ۳/۵۸ درصد، حوزه «تاریخ» با تعداد فراوانی ۱۳۸ پژوهش و معادل ۲/۷ درصد از مجموع جامعه آماری در رتبه‌های ششم تا سیزدهم قرار گرفته‌اند.

جدول شماره (۲): دسته‌بندی موضوعی پژوهش‌های انجام‌شده به ترتیب فراوانی

ردیف	عنوان دسته‌بندی موضوعی	تعداد پژوهش	درصد
۱	ادبیات و زبان‌ها	۸۳۹	۱۶/۲۵
۲	حقوق	۸۰۵	۱۵/۵۹
۳	علوم دینی	۴۹۲	۹/۵۳
۴	هنر	۴۸۸	۹/۴۵
۵	مطالعات اجتماعی	۴۱۹	۸/۱۱
۶	علوم سیاسی	۳۱۳	۶
۷	فلسفه و کلام	۳۰۷	۵/۹۴
۸	علوم تربیتی و روانشناسی	۲۹۹	۵/۷۹
۹	علوم جغرافیایی	۲۳۰	۴/۴۵
۱۰	علوم اقتصادی	۲۱۷	۴/۲
۱۱	مدیریت	۱۹۶	۳/۷۹
۱۲	میان رشته‌ای	۱۸۵	۳/۵۸

۱. در این پژوهش منظور از حوزه مطالعات اجتماعی رشته‌ها و شاخه‌های علمی جامعه‌شناسی، مطالعات توسعه، مطالعات زنان و جوانان، رفاه و سیاست‌گذاری اجتماعی، مطالعات فرهنگ، ارتباطات و رسانه، جمعیت‌شناسی، مردم‌شناسی و... می‌باشد.

۲/۶۷	۱۳۸	تاریخ	۱۳
۴/۵۱	۲۳۳	سایر حوزه‌ها	۱۴
٪۱۰۰	۵۱۶۱	جمع	

منبع (یافته‌های پژوهشگر)

حال از جدول شماره (۲) چه نکات دیگری را می‌توان استنتاج کرد؟ مهم‌ترین نکاتی که می‌توان مطرح کرد عبارت‌اند از: میزان استقبال فراوان پژوهشگران حوزه‌های ادبیات و زبان‌ها (رتبه ۱) و حقوق (رتبه ۲) از عنوان «روش‌شناسی تطبیقی»، نسبت به دیگر حوزه‌های دانشی، بسیار بیشتر بوده است. نکته قابل توجه دیگر اینکه در حوزه «علوم سیاسی» (رتبه ۶) که نسبتاً بیش از دیگر علوم انسانی - نظیر حوزه‌های علمی حقوق، ادبیات، مطالعات اجتماعی، هنر و فلسفه و کلام - با موارد قابل توجهی از داده‌ها و موردهای قابل مطالعه - نظیر سطح توسعه یافتگی سیاسی، نرخ مشارکت شهروندان در انتخابات، شرایط بروز انقلاب، خشونت سیاسی، تضاد سیاسی و... - مواجه است و می‌تواند از روش‌های تطبیقی کمی و کیفی در اشکال مقطعی و طولی استفاده کند، میزان پژوهش‌های صورت گرفته و منتشر شده از آن، به نسبت به دیگر حوزه‌های علمی یاد شده، کمتر از حد انتظار بود (فقط ۶ درصد از جامعه آماری مورد بررسی و کسب رتبه ششم)؛ یا در حوزه «علوم اقتصادی» (رتبه ۱۰) که بیش از دیگر علوم انسانی با داده و رقم و عدد و آمار (نظیر نرخ رشد اقتصادی، نرخ تورم، ضریب جینی، تولید ناخالص ملی و داخلی، شاخص خط فقر و...) سروکار دارد و می‌تواند از روش‌های تطبیقی کمی در مقاطع زمانی مختلف استفاده کند، میزان پژوهش‌های صورت گرفته و منتشر شده از آن با روش‌شناسی تطبیقی، به نسبت به دیگر حوزه‌های علمی بسیار کمتر است (فقط ۴/۲ درصد از جامعه آماری مورد بررسی)؛ یا در حوزه علمی «تاریخ» (رتبه ۱۳) که دارای یک روش اختصاصی تطبیقی با عنوان «تاریخی تطبیقی»^۱ و نیز تکنیک «تاریخ‌نگاری بین‌رشته‌ای تطبیقی»^۲ است، میزان پژوهش‌های انجام شده و منتشر شده از آن، به نسبت به دیگر حوزه‌های علمی نظیر حقوق، ادبیات، مطالعات اجتماعی، هنر، فلسفه و کلام ... بسیار کمتر است (فقط ۲/۶۷ درصد از جامعه آماری مورد بررسی).

1 -Comparative Historical

2 -Comparative interdisciplinary historiography

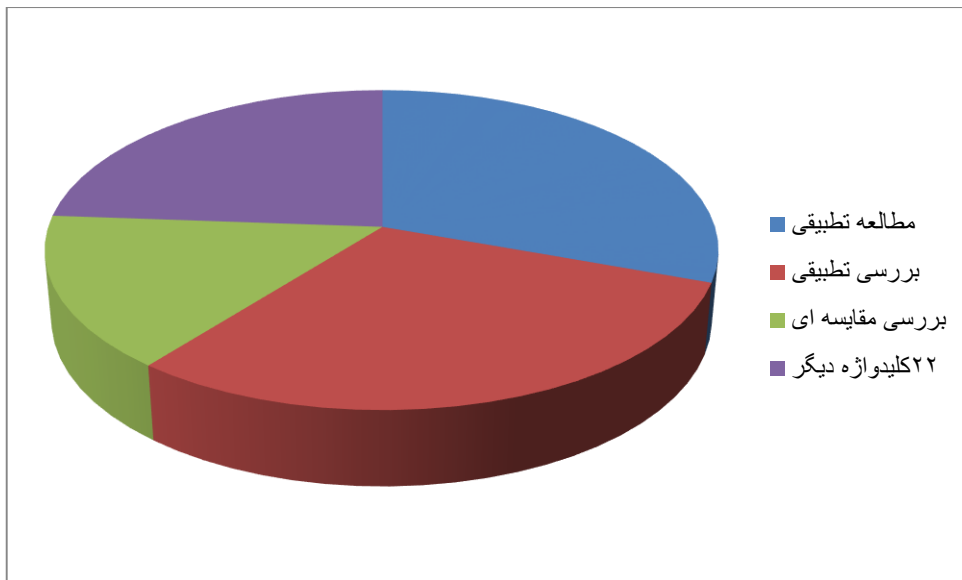

																	۱۳	مقایسه‌ای تحلیل	۱۶
۱٪/۰۶	۵۵	۲	۱	۴	۶	۱		۴		۱	۵		۳	۱۷	۱۱		رویکرد تطبیقی	۱۷	
۱٪/۴۳	۷۴	۱۲	۰	۲	۶	۲	۲۳	۵	۴	۲	۲	۱۱	۲	۳			ارزیابی تطبیقی	۱۸	
۱٪/۴۹	۷۷	۵	۵	۲	۱۰	۲	۴	۹	۲	۸	۲۳	۶		۱			مطالعه مقایسه‌ای	۱۹	
۲٪/۲	۱۲۴	۴	۵	۵	۶	۲۸	۲۰	۴	۲	۱۰	۱۳	۱	۵	۲	۱۹		تحلیل مقایسه‌ای	۲۰	
۵	۲۶۰	۳	۳	۶	۷	۱۹	۳۵	۹	۹	۱۳	۲۸	۲۲	۲۵	۱۵	۶۶		تحلیل تطبیقی	۲۱	
۵٪/۳۴	۲۷۶	۷	۹	۱۱	۱۸	۲۸	۲۴	۸	۱۳	۱۰	۲۳	۷۳	۱۴	۱۱	۲۷		مقایسه تطبیقی	۲۲	
/۴۴ ۱۰٪	۵۳۹	۵۴	۱۶	۲۴	۳۳	۳۰	۷	۱۱۰	۲۷	۵۴	۶۵	۶	۴۱	۱۰	۶۰		بررسی مقایسه‌ای	۲۳	
۲۷٪	۱۳۹۴	۷۷	۳۱	۴۹	۵۰	۴۰	۳۹	۵۸	۲۰	۷۷	۱۲۷	۱۸۸	۷۰	۵۱۶	۵۲		مطالعه تطبیقی	۲۴	
/۲۲ ۴۲٪	۲۱۷۹	۵۷	۶۱	۷۵	۴۴	۵۴	۶۶	۷۸	۲۲۰	۱۳	۱۲۶	۱۶۴	۳۱۷	۲۱۹	۵۶۷		بررسی تطبیقی	۲۵	
۱۰۰	۵۱۶۱	۲۳	۱۳۸	۱۸	۱۹۶	۲۱۷	۲۳۰	۲۹۹	۳۰۷	۳۱	۴۱۹	۴۸۸	۴۹۲	۸۰۵	۸۳۹		جمع ستونی		
۱۰۰	۱۰۰	/۵ ۴	/۶۷ ۳	/۶ ۳	۳/۸	/۲۰ ۴	/۴۵ ۴	۵/۸	/۹۴ ۵	۶	/۱۱ ۸	/۴۵ ۹	/۵۳ ۹	/۵۹ ۱۵	۱۶/۲۵		درصد		

منبع: (یافته‌های پژوهشگر)

نکته دیگر اینکه توزیع و پراکندگی مفاهیم و کلیدواژگان مورد استفاده در پژوهش‌های تطبیقی در همه حوزه‌های علمی یک‌سان نبوده است. با توجه به یافته‌های این پژوهش که در جدول شماره (۳) قابل مشاهده است، در حوزه‌های علمی مورد بررسی که دارای بیشترین پژوهش انجام شده با روش شناختی تطبیقی بوده‌اند، هر کدام از عناوین متفاوتی استفاده کرده‌اند. همچنین همان‌طور که در شکل شماره (۲) قابل مشاهده است، کلیدواژه «مطالعه تطبیقی» با فراوانی ۱۲۷ مورد و معادل ۳۰/۳۱ درصد بوده است، کلیدواژه «بررسی تطبیقی» با فراوانی ۱۲۶ مورد و معادل ۳۰/۰۷ درصد، کلیدواژه «بررسی

مقایسه‌ای» با فراوانی ۶۵ مورد و معادل ۱۵/۵۱ درصد بوده است (سه‌م این سه کلیدواژه پرتکرار ۷۶ درصد و سه‌م ۲۲ کلیدواژه دیگر ۲۴ درصد می‌باشد).

شکل شماره (۲). میزان پرتکرارترین کلیدواژه‌های پژوهش تطبیقی در حوزه مطالعات اجتماعی

۳-۶. وضعیت مجلات پرتکرار حوزه مطالعات اجتماعی در انعکاس و انتشار

پژوهش‌های تطبیقی

در این بخش وضعیت مجلات پرتکرار و پرکار حوزه علمی «مطالعات اجتماعی» می‌پردازیم.^۱ در بین مجلات و نشریات حوزه علمی وسیع مطالعات اجتماعی، بیشترین فراوانی مربوط به نشریه «زن در فرهنگ و هنر»^۲ با انتشار ۱۹ مقاله و معادل ۴/۵۳ درصد است. پس‌از آن، نشریات «مجله جامعه‌شناسی ایران»^۳ و «علوم اجتماعی»^۴ با انتشار ۱۸ مقاله و معادل ۴/۲۹ درصد مشترکاً در جایگاه دوم قرار دارند. سپس دو نشریه «زن در

۱. با توجه به دشواری و محدودیت پژوهش (توزیع و پراکندگی نشریات حوزه مطالعات اجتماعی) در اینجا فقط مجلاتی را که تعداد ۱۰ و بیش از ۱۰ مقاله با روش‌شناسی تطبیقی منتشر کرده‌اند، مورد بررسی قرار داده‌ایم.

۲. وابسته به مرکز مطالعات زنان و خانواده دانشگاه تهران

۳. وابسته به انجمن جامعه‌شناسی ایران

۴. وابسته به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی

توسعه و سیاست^۱ و «مطالعات فرهنگ - ارتباطات»^۲ با انتشار ۱۶ مقاله و معادل ۳/۸۱ درصد مشترکاً در جایگاه سوم قرار دارند. در مرتبه بعد، دو نشریه «مطالعات توسعه اجتماعی ایران»^۳ و «جامعه‌شناسی کاربردی»^۴ با انتشار ۱۵ مقاله و معادل ۳/۵۷ درصد مشترکاً در جایگاه چهارم قرار دارند. مجلات «مطالعات فرهنگی و ارتباطات»^۵ و «زن و جامعه»^۶ با انتشار ۱۴ مقاله و معادل ۳/۳۴ درصد مشترکاً در جایگاه پنجم قرار دارند. پس‌ازاین دو نشریه، دو مجله دیگر با نام‌های «مطالعات راهبردی زنان»^۷ و «نظریه اجتماعی متفکران مسلمان»^۸ با انتشار ۱۳ مقاله و معادل ۳/۱۰ درصد مشترکاً در جایگاه بعدی قرار دارند. سپس سه نشریه «مطالعات میان فرهنگی»^۹، «مطالعات جامعه‌شناسی»^{۱۰} و «رفاه اجتماعی»^{۱۱} هرکدام با انتشار ۱۲ مقاله و معادل ۲/۸۶ درصد مشترکاً در جایگاه هفتم قرار دارند. فصلنامه «مطالعات اجتماعی ایران»^{۱۲} نیز با انتشار ۱۱ مقاله و معادل ۲/۶۲ درصد در جایگاه هشتم قرار دارد. نهایتاً اینکه دو نشریه «تغییرات اجتماعی فرهنگی»^{۱۳} و «علوم اجتماعی»^{۱۴} با انتشار ۱۰ مقاله و معادل ۲/۳۸ درصد مشترکاً در جایگاه نهم قرار دارند. این ۱۷ نشریه بر روی هم ۲۳۸ مقاله و معادل ۴۲/۷ درصد از مقالات حوزه علمی مطالعات اجتماعی را با روش‌شناختی تطبیقی منتشر کرده‌اند و ۲۳۸ مقاله دیگر (معادل ۵۷/۳ درصد) مربوط به دیگر نشریات این حوزه است.

۱. وابسته به مرکز مطالعات زنان و خانواده دانشگاه تهران

۲. وابسته به پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی)

۳. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد علوم و تحقیقات

۴. وابسته به گروه علوم اجتماعی دانشگاه اصفهان

۵. وابسته به انجمن ایرانی فرهنگ و ارتباطات

۶. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد مرودشت

۷. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد علوم و تحقیقات

۸. وابسته به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

۹. وابسته به سازمان مرکزی دانشگاه آزاد اسلامی

۱۰. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد تبریز

۱۱. وابسته به دانشگاه علوم بهزیستی و توان‌بخشی

۱۲. وابسته به انجمن جامعه‌شناسی ایران

۱۳. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد خلخال

۱۴. وابسته به دانشگاه آزاد اسلامی؛ واحد شوشتر

جدول شماره (۴)؛ عنوان و نام مجلات تخصصی حوزه مطالعات اجتماعی دارای بیشترین فراوانی در پژوهش‌های تطبیقی

ردیف	نام مجله	تعداد	درصد	ردیف	نام مجله	تعداد	درصد	
۱	زن در فرهنگ و هنر	۱۹	۴٪/۵۳	۱۱	نظریه اجتماعی متفکران مسلمان	۱۳	۳٪/۱۰	
۲	مجله جامعه‌شناسی ایران	۱۸	۴٪/۲۹	۱۲	مطالعات میان فرهنگی	۱۲	٪۲/۸۶	
۳	علوم اجتماعی (دانشگاه علامه طباطبائی)	۱۸	۴٪/۲۹	۱۳	مطالعات جامعه‌شناسی	۱۲	٪۲/۸۶	
۴	زن در توسعه و سیاست	۱۶	۳٪/۸۱	۱۴	رفاه اجتماعی	۱۲	٪۲/۸۶	
۵	مطالعات فرهنگ - ارتباطات	۱۶	۳٪/۸۱	۱۵	مطالعات اجتماعی ایران	۱۱	٪۲/۶۲	
۶	مطالعات توسعه اجتماعی ایران	۱۵	٪۳/۵۷	۱۶	تغییرات اجتماعی فرهنگی	۱۰	٪۲/۳۸	
۷	جامعه‌شناسی کاربردی	۱۵	٪۳/۵۷	۱۷	علوم اجتماعی شوشر	۱۰	٪۲/۳۸	
۸	مطالعات فرهنگی و ارتباطات	۱۴	۳٪/۳۴	جمع مقالات منتشر شده در ۱۷ مجله پرتکرار مطالعات اجتماعی			۱۷۹	٪۴۲/۷۰
۹	زن و جامعه	۱۴	۳٪/۳۴	۱۸	سایر مجلات با کمتر از ۱۰ مقاله	۲۳۸	۵۷٪/۲۸	
۱۰	مطالعات راهبردی زنان	۱۳	۳٪/۱۰	جمع کل			۴۱۹	۱۰۰٪

منبع (یافته‌های پژوهشگر)

۴-۶. بازه زمانی انتشار پژوهش‌های انجام‌شده با روش‌شناسی تطبیقی

طبق یافته‌های پژوهش حاضر، همان‌طور که در جدول شماره (۵) و شکل شماره (۳) قابل مشاهده است، با تفکیک و تقسیم‌بندی دوره‌های انتشار پژوهش‌های انجام‌شده با روش‌شناسی تطبیقی به شش دوره: این نتایج به دست آمد:

جدول شماره (۵)؛ بازه زمانی انتشار پژوهش‌های انجام‌شده با روش‌شناسی تطبیقی

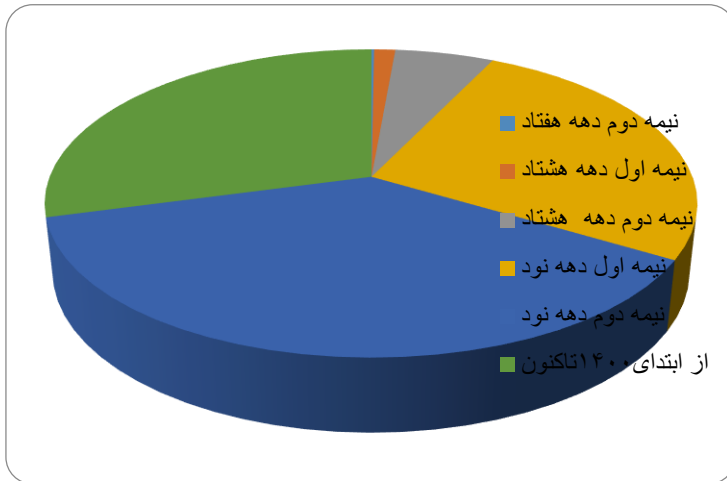
ردیف	زمان انجام و انتشار پژوهش	فراوانی	درصد	میانگین سالانه
۱	سال‌های نیمه دوم دهه ۷۰	۶	٪۰/۱	۲ مقاله
۲	سال‌های ۸۴-۱۳۸۰	۸۲	۱/۱	مقاله ۱۶/۴
۳	سال‌های ۸۹-۱۳۸۵	۳۷۰	۷/۳	مقاله ۷۵/۴
۴	سال‌های ۹۴-۱۳۹۰	۱۶۸۳	٪۳۳	مقاله ۳۴۱
۵	سال‌های ۹۹-۱۳۹۵	۲۴۰۵	٪۴۷	مقاله ۴۸۴/۸

۳۷۸ مقاله	۱۱٪	۵۶۱	سال‌های ۱۴۰۰-۱۴۰۴	۶
میانگین سالانه ۱۵۰ مقاله	۱۰۰٪	۵۱۶۱	جمع	

منبع (یافته‌های پژوهشگر)

نیمه دوم دهه هفتاد با انتشار ۶ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۰/۱٪ درصد شاهد شروع این فرایند هستیم. در نیمه اول دهه هشتاد (سال‌های ۸۴-۱۳۸۰) این رقم به ۸۲ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۱/۶ درصد رسید. این روند افزایشی در نیمه دوم دهه هشتاد (سال‌های ۸۹-۱۳۸۵) به رقم ۳۷۷ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۷/۳ درصد رسید. در ادامه همین مسیر در نیمه اول دهه نود (سال‌های ۹۴-۱۳۹۰) این رقم به ۱۷۰۵ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۳۳ درصد رسید. اوج این فرایند در نیمه دوم دهه نود (سال‌های ۹۹-۱۳۹۵) است که این رقم به ۲۴۲۴ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۴۷ درصد رسید. در دوره ششم (سال‌های ۱۴۰۰-۱۴۰۴) که تاکنون یک و نیم سال از آن گذشته است شاهد انتشار ۵۶۷ مقاله علمی- پژوهشی و معادل ۱۱ درصد هستیم.

شکل شماره (۳). تفکیک دوره‌ای انتشار مقالات علمی- پژوهشی با روش‌شناسی تطبیقی در کشور

منبع: (یافته‌های پژوهشگر)

۷. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر این بوده که تلاشی باشد در معرفی روش تحقیق تطبیقی یا پژوهش مقایسه‌ای به‌عنوان یک روش مفید و پرکاربرد در حوزه علوم انسانی و نحوه کاربست آن و نیز بررسی وضعیت تحقیقات پژوهشی صورت گرفته (تطبیق پژوهی) در

ایران. در تعاریف متعددی که از روش تحقیق تطبیقی آورده شده، بیان شد که این روش بر وجوه اشتراک و افتراق واحدهای اجتماعی انگشت تأکید می‌گذارد. علی‌رغم تقسیم‌بندی‌ها و طبقه‌بندی‌هایی که در مورد پژوهش تطبیقی صورت می‌گیرد همه آن‌ها قابل تفکیک به دو سنت کمی و کیفی هستند که در سنت کمی به شکل مقایسه متغیرمحور (N بزرگ) و در سنت کیفی به شکل موردمحور (N کوچک) هستند.

نتایج این پژوهش نشان داد که تاکنون بیش از پنج هزار مقاله علمی- پژوهشی (۵۱۶۱ مقاله) با کمک روش شناسی تطبیقی و در حوزه‌های مختلف علوم انسانی انجام شده است که بیشترین تحقیقات به ترتیب مربوط به حوزه «ادبیات و زبان‌ها»، حوزه «حقوق»، حوزه «علوم دینی»، حوزه «هنر»، حوزه «مطالعات اجتماعی» است و پس‌از این پنج حوزه و با اختلاف قابل توجهی حوزه‌های «علوم سیاسی»، «فلسفه و کلام»، «علوم تربیتی و روان‌شناسی»، «علوم جغرافیایی»، «علوم اقتصادی»، «مدیریت و حسابداری»، «مطالعات میان‌رشته‌ای» و نهایتاً «تاریخ» در رتبه‌های ششم تا سیزدهم قرار می‌گیرند.

همچنین اختصاصاً در حوزه مطالعات اجتماعی با فراوانی ۴۱۹ مورد و معادل ۸/۱۱ درصد - که در رتبه پنجم قرار گرفته است - بیشترین مجلات و نشریات علمی- پژوهشی‌ای که حاصل این‌گونه پژوهش‌ها را منعکس و منتشر کرده‌اند به ترتیب بیشترین فراوانی به شرح ذیل است: ۱. نشریه «زن در فرهنگ و هنر» با انتشار ۱۹ مقاله، ۲. نشریات «مجله جامعه‌شناسی ایران» و «علوم اجتماعی»^۱ با انتشار ۱۸ مقاله، ۳. نشریات «زن در توسعه و سیاست» و «مطالعات فرهنگ - ارتباطات» با انتشار ۱۶ مقاله، ۴. نشریه «مطالعات توسعه اجتماعی ایران» و «جامعه‌شناسی کاربردی» با انتشار ۱۵ مقاله، ۵. مجلات «مطالعات فرهنگی و ارتباطات» و «زن و جامعه» با انتشار ۱۴ مقاله و... در جایگاه‌های بعدی قرار دارند؛ به عبارت دیگر علیرغم کثرت و فراوانی تعداد پژوهش‌های انجام‌شده با رویکرد تطبیقی در ایران، تعداد به نسبت کمی در حوزه و سیع مطالعات اجتماعی انجام شده است و سهم بیشتر مربوط به حوزه‌های ادبیات، حقوق، علوم دینی و هنر می‌باشد. همچنین علی‌رغم اینکه در کشور بیش از ۳۰ نشریه و فصلنامه علمی- پژوهشی با نام و عنوان و پسوند «تطبیقی» منتشر می‌شود، در حوزه‌های مطالعات اجتماعی نشریه یا مجله علمی- پژوهشی با نام و یا عنوان و پسوند «تطبیقی» نداریم و این سبک نشریات بیشتر متعلق به حوزه‌های علمی حقوق، ادبیات، هنر و علوم دینی هستند.

۱ - مربوط به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی.

در پایان چند پیشنهاد تحقیقاتی در حوزه روش‌شناسی تطبیقی یا تطبیق‌پژوهی ارائه می‌شود:

۱. پیشنهاد می‌شود که پژوهشگاه‌ها و مراکز تحقیقاتی دانشگاهی در حوزه مطالعات اجتماعی و نیز حوزه‌های علمی نزدیک و مرتبط (تاریخ، جغرافیا، اقتصاد و علم سیاست)، نشریات و مجلات علمی-پژوهشی با عنوان و رویکرد «تطبیقی» منتشر سازند.
۲. اساتید رشته‌های علمی مورداشاره در راهنمایی و مشاوره پایان‌نامه‌های مقطع کارشناسی ارشد و رساله‌های مقطع دکتری، دانشجویان را ترغیب و تشویق کنند که با توجه به ظرفیت، قابلیت و توانمندی رویکرد تطبیقی و با توجه به مسئله و اهداف طرح پژوهشی خود، از روش‌شناسی تطبیقی استفاده کنند.
۳. نهادهای بالادستی سیاست‌گذار، برنامه‌ریز و مجری در امر تحقیق و پژوهش (نظیر مرکز تحقیقات استراتژیک، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری) ضمن تعامل مستمر با پژوهشگران، به سفارش طرح‌ها و پروژه‌های تحقیقاتی با رویکرد تطبیقی اهتمام ورزند. (مثلاً سفارش طرح‌های پژوهشی با عناوینی نظیر بررسی تطبیقی نظام‌های رفاهی در کشورهای منطقه خاورمیانه، بررسی تطبیقی نظام حقوقی و قانون‌گذاری در مجالس کشورهای منتخب و...).
۴. مجلات موجود در عرصه مطالعات اجتماعی و نیز تاریخ، اقتصاد، علم سیاست و... با صدور فراخوان از پژوهشگران و نویسندگان، مقالات و پژوهش‌های با رویکرد تطبیقی طلب کنند و یا با تخصیص شماره‌هایی از مجله خود به شکل تخصصی (ویژه‌نامه) به انتشار تحقیقات انجام‌شده با رویکرد تطبیقی پردازند.

منابع و مأخذ

- ایمان، محمدتقی (۱۳۹۷). «روش‌شناسی تحقیقات کیفی»، چ چهارم، قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۸۷). «معضل آزمون استدلال علی در تحقیقات تاریخی - تطبیقی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۱۳، شماره ۵۰-۵۱، صص ۱۳۹-۱۲۳.
- طالبان، محمدرضا (پاییز ۱۳۸۵). «دو نکته روشی درباره یک مقاله پژوهشی»، فصلنامه مجله جامعه‌شناسی ایران، سال هفتم، شماره ۳، صص ۱۲۷-۱۱۶.

طالبان، محمدرضا (بهار و تابستان ۱۳۸۷). «تأملی بر سه مسئله روش شناختی در تحقیقات تطبیقی کلان»، پژوهش‌نامه علوم انسانی و اجتماعی، ویژه‌نامه پژوهش‌های اجتماعی، دوره ۸، شماره ۱، صص ۶۸-۳۹.

غفاری، غلامرضا (زمستان ۱۳۸۸). «منطق پژوهش تطبیقی»، فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، سال سوم، شماره ۸(۴)، صص ۹۲-۷۶.

کوثری، مسعود (پاییز ۱۳۸۶). «تحلیل مقایسه‌ای کیفی در علوم اجتماعی»، فصلنامه نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۱، صص ۱۶۷-۱۴۲.

لیتل، دانیل (۱۳۸۶). «تیین در علوم اجتماعی؛ درآمدی به فلسفه علم الاجتماع»، ترجمه عبدالکریم سروش، تهران: مؤسسه انتشارات صراط.

Adams, Maurice and Van Hoecke, Mark (2021), *Comparative Methods in Law, Humanities and Social Sciences*, Edward Elgar Publishing: DOI: 10.4337/9781802201468

Azarian R.. (2011), Potentials and limitations of comparative method in social science. *International Journal of Humanities and Social Sciences*; 1(04): 113-125

Beck. Colin J. (2011) *The Comparative Method in Practice: Case Selection and the Social Science of Revolution*. DOI: 10.31235 /osf.io /ybm5

Collier, David (1993) *The Comparative Method*, pp.105-119, In Ada Finifter (ed.) *Political Science: The State of the Discipline II*, Washington, DC: American Political Science Association.

Ferragina, Emanuele and Deeming, Christopher (2022). Comparative mainstreaming? Mapping the uses of the comparative method in social policy, sociology and political science since the 1970s. *Journal of European Social Policy*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/09589287221128438>

Fontaine, Philippe and backhouse, roger e. (2014), A Historiography of the Modern Social Sciences, Part of the project: *History of the social sciences since 1945*, Publisher: Cambridge University Press

Griffiths, Devin (2019), *The Comparative Method and the History of the Modern Humanities*: Tekstualia 3(54):5-32, DOI: 10.5604 /01.3001.0013.3429

Hantrais, L (2009). *International Comparative Research*. New York: Palgrave.

Mahoney, J. (2000). Strategies of causal inference in small-N analysis. *Sociological methods & research*, 28(4), 387-424. . <https://doi.org/10.1177/0049124100028004001>

Neuman, W.L (1997). *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*, London, Allyn and Bacon.

Paul Roscoe (2017), The Comparative Method: In book: *The Blackwell Companion to the Study of Religion*, DOI: 10.1002/9781405168748.ch2

Ragin, Ch(2004). *Comparative Methodology Thy Logic of Case Oriented Research*, Department of Sociology, university of Arizona USA.

Smelser, N. J. (2003). On Comparative Analysis, Interdisciplinarity and Internationalization in Sociology. *International Sociology*, 18(4), 643-657. <https://doi.org/10.1177/0268580903184001>.